

Redefining Sustainable Development in the Islamic Republic of Iran from the Perspective of the Thoughts and Discourses of the Supreme Leader

Ayoub Tayari Dorbash¹, Akbar Heydari^{2*}

1. M.A. in Persian Language and Literature, University of Urmia, Urmia, Iran

2. Department of Geography and Urban Planning, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

ABSTRACT

Received: 04 Jul 2025

Accepted: 15 Oct 2025

Initial Publish: 22 Oct 2025

Final Publish: 22 May 2026

Keywords

Sustainable Development; Social Justice; Resistance Economy; Statement on the Second Step of the Revolution; Environmental Protection; Youth Human Capital.

This study aimed to redefine the conceptual framework of sustainable development in the Islamic Republic of Iran based on the discourse and guidance of the Supreme Leader and to examine its linkage with measurable development indicators. This applied–developmental research used a mixed-method design. In the qualitative phase, 53 speeches and 12 strategic statements by the Supreme Leader (1989–2023) and key policy documents such as the “Statement on the Second Step of the Revolution” and macro-level policies were analyzed using meta-analysis and Braun and Clarke’s six-step thematic analysis. Reliability was ensured through double coding and Cohen’s Kappa coefficient (0.82). In the quantitative phase, indicators including the Human Development Index (HDI), Environmental Performance Index (EPI), share of knowledge-based enterprises, non-oil exports, renewable energy share, and elite migration rate (2010–2023) were collected from credible international and national sources and compared with the extracted conceptual framework. Four fundamental pillars were identified in the Leader’s discourse: social and regional justice (37% of themes), resistance-based economy and national self-reliance (29%), environmental protection as a religious and ethical duty (21%), and cultural development and empowerment of young human capital (13%). Quantitative trends showed Iran’s HDI improving from 0.707 (2010) to 0.783 (2022), the share of knowledge-based economy rising from 1.5% to 4.2%, and non-oil exports growing by 35%. However, regional development disparities persist up to 0.2 points, Iran’s EPI rank remained at 67 in 2022, and renewable energy accounts for only 1.2% of the electricity mix. Sustainable development in Iran requires a localized and civilizational redefinition anchored in social justice, economic resilience, environmental ethics, and youth-driven human capital. This framework can better align national policy with the ideals of the Islamic Revolution and improve international development rankings while advancing the Islamic-Iranian Model of Progress.

How to cite:

Tayari Dorbash, A., & Heydari, A. (2026). Redefining Sustainable Development in the Islamic Republic of Iran from the Perspective of the Thoughts and Discourses of the Supreme Leader. *Study and Innovation in Education and Development*, 6(1), 1-21.

* Corresponding Author:

Dr. Akbar Heydari

E-mail: Heydariakbar@gmail.com

© 2026 the authors. Published by Institute for Knowledge, Development, and Research.

This is an open access article under the terms of the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) License.

EXTENDED ABSTRACT

INTRODUCTION

Since the late twentieth century, sustainable development has emerged as a transformative paradigm in global policy and planning. Its formal articulation can be traced to the seminal report *Our Common Future* published by the World Commission on Environment and Development, which defined sustainable development as meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own (1). This definition integrated economic growth, social equity, and environmental stewardship into a single development framework and provided the intellectual foundation for international initiatives such as the United Nations' 2030 Agenda and Sustainable Development Goals (SDGs) (2). Although these global frameworks are comprehensive and cover poverty eradication, climate action, and inclusive growth, their application in non-Western contexts has often faced criticism. Many argue that dominant models remain shaped by modernization and liberal market assumptions, making them misaligned with local cultural values, religious ethics, and social structures (3, 4).

In Iran, the post-1979 Islamic Revolution articulated an alternative development vision, emphasizing justice, independence, and cultural authenticity as core drivers of progress (7). Despite notable achievements—such as advances in literacy, life expectancy, and higher education—structural issues persist, including deep regional inequalities, youth unemployment, environmental degradation, and economic vulnerability to sanctions (10, 11). According to national data, Iran has reached a high human development category with an HDI of 0.783 in 2022, but disparities between prosperous and disadvantaged provinces remain as wide as 0.2 points (9, 12, 13). Environmentally, water scarcity, land degradation, biodiversity loss, and air pollution pose major threats to sustainability (14-16).

These persistent gaps indicate that global sustainability frameworks alone cannot fully respond to Iran's socio-economic and ecological complexities. Scholars and policymakers increasingly call for an indigenous reinterpretation of sustainability that aligns with the country's Islamic and revolutionary identity while remaining compatible with global development metrics (6, 17). Central to this effort is the discourse of the Supreme Leader of the Islamic Republic, who has repeatedly emphasized that social justice is the "soul" of development and that resilient, knowledge-based economic structures are essential for long-term stability (19, 20). This perspective reframes environmental protection as an ethical and religious duty (23) and positions youth-driven cultural empowerment as the engine of transformation (24).

Despite these clear conceptual directions, existing academic work in Iran has remained largely technocratic, focusing on economic or environmental indicators with limited attention to normative dimensions such as justice and cultural identity (18, 22). Moreover, the gap between policy aspirations and measurable outcomes—such as low renewable energy deployment or persistent interprovincial disparities—highlights the need for a robust evidence-based framework that integrates indigenous values with international benchmarks (8, 21). This study addresses this gap by systematically analyzing the Supreme Leader’s discourse on sustainable development and linking it to empirical performance indicators. Its aim is to construct a culturally rooted, justice-centered model that not only responds to Iran’s unique socio-economic challenges but can also elevate its global development standing.

METHODS AND MATERIALS

This study employed a mixed-methods design with qualitative and quantitative integration. On the qualitative side, a descriptive–analytical approach combined with meta-analysis was applied to key national documents and discourses. A purposeful sampling strategy was used to collect 53 speeches and 12 strategic statements delivered by the Supreme Leader between 1989 and 2023, with a focus on content addressing social justice, economic resilience, environmental protection, and youth empowerment. Complementary policy texts, including the “Statement on the Second Step of the Islamic Revolution” and national strategic documents on science, technology, and environment, were also examined. Thematic analysis followed Braun and Clarke’s six-phase framework to code and interpret recurrent patterns, with intercoder reliability confirmed by Cohen’s Kappa of 0.82.

Quantitatively, the study incorporated national and international sustainability metrics from 2010 to 2023. Data sources included the Human Development Index (HDI) from UNDP, the Environmental Performance Index (EPI) from Yale University, and World Bank indicators on economic diversification, knowledge-based sectors, and energy. National data on non-oil exports, renewable energy share, and elite migration rates were sourced from the Statistical Centre of Iran, the Vice-Presidency for Science and Technology, and the National Planning and Budget Organization. Descriptive and comparative trend analyses were conducted to align the qualitative framework with measurable development outcomes. Triangulation of data types and peer review by policy and sustainability experts enhanced validity.

FINDINGS

Qualitative analysis revealed four foundational pillars in the Supreme Leader's vision for sustainable development: (1) social and regional justice (37% of all coded themes); (2) resistance-based and knowledge-driven economy (29%); (3) environmental protection as a moral and religious obligation (21%); and (4) cultural development and youth empowerment (13%). Social justice was articulated as equitable access to education, health, and employment opportunities across provinces and generations, while economic resilience was tied to reducing oil dependency, supporting domestic production, and advancing technology-driven growth. Environmental sustainability was framed not only as a technical issue but also as an ethical imperative tied to intergenerational rights and stewardship of natural resources. Finally, youth empowerment encompassed strengthening self-belief, reducing brain drain, and fostering innovative and value-driven cultural identity.

Quantitative trends partially confirmed this indigenous framework while exposing critical implementation gaps. On the positive side, Iran's HDI improved from 0.707 in 2010 to 0.783 in 2022, placing the country in the high human development group. Knowledge-based sectors expanded their contribution to GDP from 1.5% in 2013 to over 4% in 2022, and non-oil exports grew by approximately 35% during the same period. Elite migration declined from 1.8% to 1.3% between 2015 and 2021, indicating modest progress in retaining high-skilled talent.

However, deep challenges remain. Regional development disparities have persisted, with up to 0.2 HDI points separating advantaged and disadvantaged provinces. Environmental sustainability lags behind national goals: Iran's EPI rank in 2022 remained low at 67, and renewable energy contributes only about 1.2% to the national power mix—far below the 10% target set for 2031. Water scarcity, soil erosion, and climate vulnerability remain acute threats to long-term resilience. Institutional fragmentation and weak policy integration emerged as underlying barriers preventing the translation of strategic vision into tangible outcomes.

DISCUSSION AND CONCLUSION

The study's findings highlight that sustainable development in Iran, when conceptualized through the Supreme Leader's discourse, is not merely a technical process of balancing growth and environment but a civilizational project deeply embedded in social justice, cultural identity, and ethical responsibility. The centrality of justice aligns with Sen's capabilities framework (5) and global critiques of market-driven development (3, 4), while offering a distinctively Iranian and Islamic moral anchor. Although HDI gains

suggest that human welfare has improved, the persistence of regional inequalities shows that distributive mechanisms have not been systematically embedded into planning (12, 18).

The resistance and knowledge-based economy dimension confirms theoretical arguments that resilient, innovation-driven growth reduces vulnerability to external shocks (20, 22). Yet, the findings indicate structural barriers to fully realizing this vision, including weak innovation ecosystems and incomplete policy support (10, 21).

The environmental pillar demonstrates one of the widest gaps between values and practice. Although moral framing is clear (6, 23), actual performance remains below global sustainability standards (14, 16). Climate-related risks outlined by the IPCC suggest that delays in mitigation and adaptation could undermine all other development gains (15).

Finally, the youth and cultural empowerment pillar shows encouraging movement, with reduced brain drain and national initiatives to strengthen self-reliance (19, 24). Still, sustaining these gains requires long-term institutional and economic incentives to retain talent and channel youth creativity toward sustainable innovation.

Overall, this research advances a locally anchored yet globally comparable model of sustainable development. By integrating normative Islamic principles and revolutionary ideals with empirical performance indicators, it offers a strategic pathway to close the gap between aspirations and reality. This dual lens—cultural authenticity with international measurability—can inform national planning and also serve as a reference for other non-Western nations seeking to localize global development agendas.

The study underscores that sustainable development in Iran must transcend fragmented technical planning and evolve into a coherent, justice-driven national strategy. It demands stronger policy integration, inter-institutional coordination, and a cultural shift that sees sustainability as both a moral obligation and a means of securing long-term resilience. By operationalizing this redefined model—balancing social equity, economic sovereignty, ecological stewardship, and youth empowerment—Iran can strengthen its international development standing while staying true to its revolutionary and Islamic identity.

بازتعریف توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران از منظر آرا و اندیشه‌های مقام معظم رهبری

ایوب طیار، ^۱دورباش، ^۲اکبر حیدری

۱. کارشناسی ارشد زبان و ادبیان فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

۲. گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

این پژوهش با هدف بازتعریف چارچوب مفهومی توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران بر مبنای گفت‌وگو و رهنمودهای مقام معظم رهبری و تحلیل پیوند آن با شاخص‌های عینی توسعه انجام شده است. مطالعه حاضر کاربردی-توسعه‌ای و با رویکرد ترکیبی (کیفی-کمی) انجام شد. در بخش کیفی، ۵۳ سخنرانی و ۱۲ پیام راهبردی رهبر انقلاب اسلامی در بازه ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۲ و اسناد بالادستی مانند بیانیه گام دوم انقلاب و سیاست‌های کلی نظام، با روش فراتحلیل و تحلیل مضمون شش مرحله‌ای براون و کلارک کدگذاری شدند. روایی تحلیل با استفاده از دو کدگذار مستقل و ضریب کاپای کوهن (۰٫۸۲) تضمین گردید. در بخش کمی، شاخص‌های توسعه انسانی (HDI)، عملکرد زیست‌محیطی (EPI)، سهم شرکت‌های دانش‌بنیان، صادرات غیرنفتی، سهم انرژی‌های تجدیدپذیر و نرخ مهاجرت نخبگان در بازه ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳ از منابع معتبر بین‌المللی و ملی گردآوری و تحلیل مقایسه‌ای شد. چهار محور بنیادین در گفت‌وگو رهبری شناسایی شد: عدالت اجتماعی و منطقه‌ای (۳۷٪ مضامین)، اقتصاد مقاومتی و استقلال ملی (۲۹٪)، حفاظت از محیط زیست به عنوان تکلیف شرعی و اخلاقی (۲۱٪) و فرهنگ‌سازی ملی و تقویت سرمایه انسانی جوان (۱۳٪). در داده‌های کمی، شاخص توسعه انسانی ایران از ۰٫۷۰۷ (۲۰۱۰) به ۰٫۷۸۳ (۲۰۲۲) ارتقا یافت، سهم اقتصاد دانش‌بنیان از ۱٫۵٪ به ۴٫۲٪ رسید و صادرات غیرنفتی ۳۵٪ رشد داشت. با این حال، شکاف توسعه منطقه‌ای تا ۰٫۲ واحد پابرجاست، رتبه ایران در EPI در سال ۲۰۲۲ برابر با ۶۷ است و سهم انرژی‌های تجدیدپذیر تنها ۱٫۲٪ می‌باشد. یافته‌ها نشان می‌دهد توسعه پایدار در ایران نیازمند بازتعریفی بومی و تمدنی بر پایه عدالت اجتماعی، تاب‌آوری اقتصادی، اخلاق زیست‌محیطی و تقویت سرمایه انسانی است. این چارچوب می‌تواند سیاست‌گذاری ملی را همسو با ارزش‌های انقلاب اسلامی کرده و ارتقای شاخص‌های جهانی و حرکت به سوی الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت را تسهیل نماید.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳

تاریخ چاپ اولیه: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰

تاریخ چاپ نهایی: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱

کلیدواژه‌ها

توسعه پایدار؛ عدالت اجتماعی؛ اقتصاد مقاومتی؛ بیانیه گام دوم انقلاب؛ محیط زیست؛ سرمایه انسانی جوان.

شبهه ارجاع‌دهی:

طیاری دورباش، ایوب، و حیدری، اکبر. (۱۴۰۵). بازتعریف توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران از منظر آرا و اندیشه‌های مقام معظم رهبری. پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه، ۶(۱)، ۱-۳۱.

نویسنده مسئول:

دکتر اکبر حیدری

پست الکترونیکی: Heydariakbar@gmail.com

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است.

انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی CC BY-NC 4.0 صورت گرفته است.

مفهوم توسعه پایدار از اواخر قرن بیستم به عنوان یکی از مهم‌ترین تحولات در حوزه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی جهانی مطرح شد. نقطه عطف این تحول انتشار گزارش «آینده مشترک ما» توسط کمیسیون جهانی محیط‌زیست و توسعه بود که در سال ۱۹۸۷ توسعه پایدار را فرایندی تعریف کرد که نیازهای نسل حاضر را بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده در تأمین نیازهای خود برآورده می‌سازد (1). این تعریف برای نخستین بار سه بُعد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه را در قالب یک رویکرد واحد تلفیق نمود و مسیر شکل‌گیری گفتمان جهانی توسعه پایدار را هموار ساخت. در دهه‌های بعد، سازمان ملل متحد با تصویب دستور کار ۲۱ و در نهایت ارائه «دستور کار ۲۰۳۰ و اهداف توسعه پایدار» تلاش کرد چارچوبی فراگیر برای کشورها ترسیم کند (2). این اهداف، شامل ۱۷ هدف و ۱۶۹ شاخص، ابعادی چون ریشه‌کنی فقر، عدالت اجتماعی، سلامت، آموزش با کیفیت، انرژی پاک و اقدام اقلیمی را در بر می‌گیرد.

با وجود جامعیت این چارچوب، تجربه اجرای آن در بسیاری از کشورهای غیرغربی نشان داد که مدل‌های غالب توسعه پایدار همچنان تحت تأثیر الگوهای مدرنیزاسیون و اقتصاد بازار آزاد قرار دارند و اغلب با فرهنگ و ارزش‌های بومی سازگار نیستند (3, 4). از منظر نظری، اندیشمندانی همچون آمارتیا سن توسعه واقعی را در گسترش قابلیت‌ها و فرصت‌های انسانی و دسترسی برابر به منابع و آزادی‌های بنیادین می‌دانند (5). با این حال، تحقق چنین رویکردی بدون توجه به ساختارهای فرهنگی و ارزش‌های دینی امکان‌پذیر نیست. این انتقادات، ضرورت بازاندیشی مفهوم توسعه پایدار در کشورهایی با زمینه‌های تمدنی خاص از جمله جمهوری اسلامی ایران را دوچندان کرده است (6).

ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، وارد مرحله‌ای نوین از سیاست‌گذاری توسعه شد. انقلاب با تأکید بر عدالت اجتماعی، استقلال اقتصادی و فرهنگی، و مقابله با وابستگی‌های ساختاری به نفت و اقتصاد جهانی، نیاز به الگویی بومی و متفاوت از رویکرد غرب‌محور را برجسته ساخت (7). طی چهار دهه گذشته پیشرفت‌هایی در شاخص‌های توسعه انسانی همچون ارتقای سطح سواد، بهبود امید به زندگی و گسترش آموزش عالی حاصل شده است (8, 9). با این حال، کشور همچنان با چالش‌هایی چون نابرابری‌های منطقه‌ای، بیکاری جوانان تحصیل‌کرده، وابستگی ساختاری به نفت، بحران آب و محیط زیست، و تأثیرات تحریم‌های بین‌المللی روبه‌روست (10, 11). گزارش‌های رسمی سازمان برنامه و بودجه نشان می‌دهد شکاف توسعه میان استان‌های برخوردار و محروم در شاخص توسعه انسانی (HDI) تا ۰٫۲ واحد پایدار مانده است (12, 13). در بعد زیست‌محیطی، ایران با بحران‌های کم‌آبی، فرسایش خاک، کاهش تنوع زیستی و آلودگی هوا مواجه است (14, 15). شاخص عملکرد زیست‌محیطی (EPI) ایران در سال ۲۰۲۲ رتبه ۶۷ بوده که فاصله معناداری با اهداف پایداری دارد (16).

این چالش‌ها نشان می‌دهد که توسعه پایدار در ایران نمی‌تواند تنها به اتکای چارچوب‌های جهانی شکل بگیرد، بلکه نیازمند بازتعریف مفهومی در چارچوب ارزش‌ها و ظرفیت‌های بومی و انقلابی است (17, 18). در همین راستا، رهبر معظم انقلاب اسلامی بارها تأکید کرده‌اند که عدالت اجتماعی روح انقلاب و محور هرگونه پیشرفت پایدار است و بدون تحقق عدالت، توسعه فاقد مشروعیت و دوام خواهد بود (7). ایشان همچنین در بیانیه گام دوم انقلاب (۱۳۹۷) نقشه راهی برای آینده کشور ارائه کردند که بر علم و فناوری، عدالت، اقتصاد مقاومتی، محیط زیست و سرمایه انسانی جوان تأکید دارد (19). عدالت اجتماعی در این گفتمان فراتر از بازتوزیع اقتصادی، شامل دسترسی برابر به آموزش، سلامت، اشتغال و کاهش شکاف‌های منطقه‌ای و نسلی است (18).

در بُعد اقتصادی، اندیشه «اقتصاد مقاومتی» که به صورت مدون در سال ۱۳۹۲ اعلام شد، راهبردی برای کاهش آسیب‌پذیری در برابر تحریم‌ها و شوک‌های جهانی ارائه می‌دهد (20). این رویکرد بر حمایت از تولید داخلی، توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و گسترش صادرات غیرنفتی تأکید دارد (21). داده‌های رسمی نشان می‌دهد سهم اقتصاد دانش‌بنیان در تولید ناخالص داخلی از ۱٫۵ درصد در سال ۱۳۹۲ به بیش از ۴ درصد در سال ۱۴۰۲ رسیده و صادرات غیرنفتی در همین دوره رشدی ۳۵ درصدی داشته است (11). با این حال، ساختارهای نهادی و موانع سرمایه‌گذاری فناورانه همچنان مانع تحقق کامل اقتصاد مقاومتی هستند (22).

در حوزه محیط زیست، گفتمان رهبری حفاظت از منابع طبیعی را نه تنها وظیفه‌ای فنی بلکه تکلیفی دینی و اخلاقی می‌داند و بر مدیریت پایدار آب، خاک و انرژی و توسعه انرژی‌های تجدیدپذیر تأکید می‌کند (23). با وجود این تأکیدها، سهم انرژی‌های تجدیدپذیر در سبد برق ایران در سال ۱۴۰۲ حدود ۱٫۲ درصد بوده و با هدف‌گذاری ملی ۱۰ درصد تا افق ۱۴۱۰ فاصله چشمگیری دارد (12, 16). این شکاف نشان‌دهنده نیاز به تحولی بنیادین در سیاست‌های زیست‌محیطی و سرمایه‌گذاری در فناوری‌های سبز است (15).

بُعد چهارم این الگوی بومی، فرهنگ‌سازی ملی و سرمایه انسانی جوان است. رهبر انقلاب جوانان را موتور تحول تمدنی و پیشرفت کشور دانسته‌اند و بر ضرورت تقویت روحیه خودباوری، اخلاق حرفه‌ای، جلوگیری از مهاجرت نخبگان و گسترش نوآوری تأکید کرده‌اند (19, 24). کاهش نسبی نرخ مهاجرت نخبگان از ۱۰٫۸ درصد در سال ۱۳۹۵ به ۱٫۳ درصد در سال ۱۴۰۱، نشان‌دهنده اثر نسبی این سیاست‌هاست (13). با این حال، تثبیت و ارتقای این روند نیازمند محیطی نهادی مناسب، زیرساخت‌های نوآوری و حمایت هدفمند از کارآفرینی جوانان است (21).

از نظر روش‌شناختی، استفاده از تحلیل مضمون به‌ویژه با الگوی شش‌مرحله‌ای براون و کلارک امکان استخراج دقیق محورهای گفتمانی توسعه پایدار را از بیانات رهبر انقلاب فراهم می‌کند (25). این روش، قابلیت تلفیق داده‌های کیفی و کمی را داشته و می‌تواند پلی میان ارزش‌های بومی و شاخص‌های بین‌المللی ایجاد کند. بررسی‌های گذشته نشان داده‌اند که بسیاری از پژوهش‌های داخلی در زمینه توسعه پایدار محدود به تحلیل فنی شاخص‌های اقتصادی یا محیط‌زیستی بوده‌اند و کمتر به عدالت اجتماعی و اقتصاد مقاومتی به‌عنوان ارکان اساسی توسعه پایدار پرداخته‌اند (18, 22). همچنین مطالعات جهانی در بومی‌سازی توسعه پایدار در کشورهای

اسلامی اغلب فاقد چارچوب نظری منسجم برای پیوند میان عدالت، استقلال اقتصادی و فرهنگ بومی با سیاست‌های توسعه هستند (4, 6).

بدین ترتیب، پژوهش حاضر تلاشی نوآورانه برای پر کردن این خلأ مفهومی است. هدف اصلی تحقیق، بازتعریف توسعه پایدار در ایران بر اساس گفتمان رهبر معظم انقلاب و سنجش همسویی آن با شاخص‌های عینی نظیر HDI و EPI است تا الگویی بومی-اسلامی برای سیاست‌گذاری توسعه ارائه شود. این چارچوب با ترکیب عدالت اجتماعی، اقتصاد مقاومتی، حفاظت از محیط‌زیست و فرهنگ‌سازی ملی می‌تواند شکاف موجود میان اسناد بالادستی و نتایج اجرایی را پر کرده و مسیر حرکت به‌سوی الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت را تسهیل کند (17, 24). افزون بر این، تطبیق یافته‌های گفتمانی با داده‌های کمی به‌روز از منابع معتبر بین‌المللی و ملی مانند گزارش توسعه انسانی سازمان ملل (9)، شاخص عملکرد زیست‌محیطی (16) و پایگاه داده‌های بانک جهانی (11)، امکان ارائه شواهد علمی برای سیاست‌گذاران و پژوهشگران را فراهم می‌آورد.

در نهایت، بازتعریف توسعه پایدار بر مبنای اندیشه‌های رهبری نه تنها پاسخگوی نیازهای بومی و ارزشی ایران است، بلکه می‌تواند الگویی برای کشورهای اسلامی و غیرغربی ارائه کند که در پی همسوسازی اهداف جهانی توسعه با فرهنگ و هویت خود هستند (6). این مطالعه با ارائه یک چارچوب نظری و داده‌محور، مسیر برنامه‌ریزی پایدار، عدالت‌محور و مقاوم در برابر چالش‌های جهانی همچون تحریم‌ها و تغییرات اقلیمی را ترسیم می‌کند و بنیانی علمی برای ارتقای رتبه ایران در شاخص‌های بین‌المللی و تحقق آرمان‌های انقلاب اسلامی فراهم می‌سازد.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کاربردی-توسعه‌ای است و با هدف بازتعریف چارچوب مفهومی توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران بر پایه آرا و اندیشه‌های مقام معظم رهبری و تحلیل نسبت آن با شاخص‌های کمی توسعه انجام شده است. رویکرد کلی تحقیق، ترکیبی (کیفی-کمی) است تا از یک‌سو بتواند غنای مفهومی اندیشه‌های رهبری را از خلال اسناد و بیانات معظم‌له استخراج کند و از سوی دیگر، پیوند این چارچوب مفهومی را با شاخص‌های عینی توسعه پایدار در سطح ملی تبیین نماید. در بخش کیفی، روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و فراتحلیل اسناد بالادستی بوده است. در این مرحله، داده‌های اصلی شامل ۵۳ سخنرانی و ۱۲ پیام کلیدی مقام معظم رهبری در بازه زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۲، به‌ویژه بیانات مرتبط با عدالت اجتماعی، اقتصاد مقاومتی، محیط‌زیست، سرمایه انسانی و فرهنگ‌سازی ملی، گردآوری و تحلیل شد. افزون بر این، اسناد سیاستی مهم کشور از جمله بیانیه گام دوم انقلاب (۱۳۹۷)، سیاست‌های کلی نظام در بخش‌های اقتصاد مقاومتی و محیط‌زیست، و برنامه‌های پنج‌ساله توسعه نیز به‌عنوان اسناد مکمل مورد استفاده قرار گرفت. گردآوری داده‌های کیفی از طریق نمونه‌گیری هدفمند انجام شد؛ بدین معنا که از میان مجموعه سخنرانی‌ها، پیام‌ها و اسناد، صرفاً مواردی انتخاب شدند که حاوی مضامین مرتبط با ابعاد توسعه پایدار (عدالت اجتماعی، اقتصاد، محیط‌زیست و فرهنگ) بودند.

پس از گردآوری، داده‌ها با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون (Thematic Analysis) و در قالب الگوی شش مرحله‌ای براون و کلارک (۲۰۰۶) تحلیل شد. مراحل شامل: ۱) آشنایی با داده‌ها از طریق مطالعه عمیق اسناد، ۲) تولید کدهای اولیه، ۳) شناسایی مضامین اصلی، ۴) مرور و پالایش مضامین، ۵) تعریف و نامگذاری مضامین، و ۶) تدوین گزارش نهایی بود. برای ارتقای روایی فرایند کدگذاری، دو کدگذار مستقل در تحلیل داده‌ها مشارکت داشتند و ضریب توافق بین آن‌ها (Cohen's Kappa) معادل ۰.۸۲ به دست آمد که نشان‌دهنده پایایی بالا در کدگذاری است.

در بخش کمی پژوهش، داده‌های مربوط به شاخص‌های توسعه پایدار از منابع معتبر بین‌المللی استخراج شد. مهم‌ترین شاخص‌های مورد استفاده شامل شاخص توسعه انسانی (Human Development Index: HDI) از گزارش‌های سالانه برنامه توسعه ملل متحد (UNDP) شاخص عملکرد زیست‌محیطی (Environmental Performance Index: EPI) منتشر شده توسط دانشگاه ییل، و داده‌های مربوط به سهم شرکت‌های دانش‌بنیان، میزان وابستگی به نفت، نرخ بیکاری جوانان، نرخ مهاجرت نخبگان و سهم انرژی‌های تجدیدپذیر در تولید برق کشور از پایگاه داده‌های بانک جهانی (World Bank) و گزارش‌های رسمی معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری در بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳ گردآوری شد. به منظور سنجش ارتباط چارچوب مفهومی استخراج شده از گفتمان رهبری با واقعیت‌های توسعه در ایران، ابتدا با روش تحلیل محتوا سهم هر یک از چهار محور اصلی (عدالت اجتماعی، اقتصاد مقاومتی، حفاظت از محیط‌زیست، فرهنگ‌سازی ملی) در مجموعه بیانات رهبری محاسبه شد و سپس با استفاده از تحلیل توصیفی و مقایسه روندها، تغییرات شاخص‌های کمی مرتبط با هر محور در طول دوره زمانی مورد مطالعه بررسی گردید. برای مثال، مضامین مرتبط با عدالت اجتماعی با داده‌های نابرابری منطقه‌ای در HDI و دسترسی به خدمات اجتماعی در استان‌های مختلف مقایسه شد؛ مضامین مرتبط با اقتصاد مقاومتی با روند سهم شرکت‌های دانش‌بنیان در تولید ناخالص داخلی و صادرات غیرنفتی تطبیق یافت؛ و مضامین مرتبط با حفاظت از محیط‌زیست با داده‌های انتشار گازهای گلخانه‌ای، سهم انرژی‌های تجدیدپذیر و رتبه ایران در EPI سنجیده شد. اعتبار درونی پژوهش از طریق مثلث‌سازی داده‌ها (استفاده همزمان از منابع کیفی و کمی)، بازبینی همتایان علمی (Peer Review) و کنترل مجدد توسط متخصصان حوزه سیاست‌گذاری توسعه و محیط‌زیست تقویت شد. همچنین، اعتبار بیرونی از طریق مقایسه نتایج با یافته‌های مطالعات مشابه داخلی و بین‌المللی ارزیابی گردید. از منظر روش‌شناختی، پژوهش حاضر از نوع تبیینی-اکتشافی است؛ تبیینی از آن جهت که می‌کوشد رابطه میان گفتمان رهبری و شاخص‌های عینی توسعه پایدار را توضیح دهد و اکتشافی از آن جهت که به دنبال شناسایی مضامین و چارچوب مفهومی جدیدی برای بازتعریف توسعه پایدار در ایران است. رویکرد ترکیبی پژوهش این امکان را فراهم آورده که هم غنای مفهومی اندیشه‌های رهبری در سیاست‌گذاری توسعه روشن شود و هم با داده‌های کمی معتبر سنجیده شود تا از اتکای صرف به تحلیل‌های کیفی پرهیز گردد.

یافته‌ها

بررسی نظام‌مند اسناد بالادستی، بیانات مقام معظم رهبری و داده‌های کمی توسعه در سه دهه اخیر نشان می‌دهد که گفتمان توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران، واجد چارچوبی بومی-اسلامی، عدالت‌محور و تمدنی است که از نظر فلسفه توسعه با مدل‌های متعارف جهانی تفاوتی بنیادین دارد. در حالی که الگوهای غربی توسعه پایدار عمدتاً از دل تجربه صنعتی و دغدغه‌های زیست‌محیطی پس از بحران‌های دهه ۱۹۷۰ زاده شدند و غالباً توسعه را در رشد اقتصادی همراه با ملاحظات محیط‌زیستی خلاصه می‌کنند، گفتمان انقلاب اسلامی و اندیشه‌های مقام معظم رهبری توسعه پایدار را به مثابه حرکتی تمدنی و اخلاقی برای ارتقای کیفیت زندگی انسان در چارچوب عدالت اجتماعی، استقلال اقتصادی، حفظ محیط‌زیست و تقویت سرمایه انسانی جوان بازتعریف می‌کند. یافته‌های این پژوهش از خلال تحلیل مضمون (Thematic Analysis) بیش از ۵۳ سخنرانی و ۱۲ پیام کلیدی رهبری (۱۳۶۸-۱۴۰۲) آشکار می‌سازد که چهار محور بنیادین بر کل گفتمان توسعه پایدار در نگاه ایشان حاکم است:

۱) عدالت اجتماعی و منطقه‌ای به عنوان روح انقلاب و شالوده انسجام ملی.

۲) اقتصاد مقاومتی و استقلال ملی به مثابه ستون تاب‌آوری و امنیت توسعه.

۳) حفاظت از محیط زیست به عنوان تکلیف شرعی و اخلاقی.

۴) فرهنگ‌سازی ملی و تقویت سرمایه انسانی جوان به عنوان نیروی پیشران تحول تمدنی.

تحلیل مضمون نشان داد که عدالت اجتماعی با سهم ۳۷٪ از کل مضامین، اصلی‌ترین محور است و از دیدگاه رهبری، پیشرفت بدون عدالت نه مشروعیت دارد و نه پایداری. این عدالت شامل دسترسی برابر به فرصت‌های آموزش، سلامت، اشتغال و زیرساخت‌ها و رفع شکاف‌های منطقه‌ای و نسلی است. پس از آن، اقتصاد مقاومتی با سهم ۲۹٪ قرار دارد که پاسخی ساختاری به آسیب‌پذیری اقتصاد نفتی و تحریم‌هاست و بر تقویت تولید داخلی، اقتصاد دانش‌بنیان و کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی تأکید می‌کند. محور سوم یعنی حفاظت از محیط‌زیست با سهم ۲۱٪، نشان‌دهنده پیوند ارزش‌های دینی با حفاظت از منابع طبیعی و اصلاح الگوهای مصرف است. در نهایت، فرهنگ‌سازی ملی و سرمایه انسانی جوان با سهم ۱۳٪ به عنوان عامل پیشران و هم‌افزای تحقق سه محور دیگر عمل می‌کند.

یافته‌های کمی پژوهش نیز با اتکا به شاخص‌های معتبر جهانی نظیر شاخص توسعه انسانی (HDI) و شاخص عملکرد زیست‌محیطی (EPI) و داده‌های ملی (۲۰۱۰-۲۰۲۳) تصویری دوگانه از پیشرفت و چالش‌ها ترسیم می‌کند. از یک‌سو، ایران از نظر HDI با ارتقای امتیاز از ۰.۷۰۷ در سال ۲۰۱۰ به ۰.۷۸۳ در سال ۲۰۲۲ در گروه کشورهای با توسعه انسانی بالا قرار گرفته و سهم اقتصاد دانش‌بنیان از ۱/۵٪ در سال ۱۳۹۲ به ۴/۲٪ در سال ۱۴۰۲ افزایش یافته است. این تحولات بیانگر همسویی نسبی با گفتمان اقتصاد مقاومتی و توسعه انسانی است. از سوی دیگر، شکاف توسعه منطقه‌ای تا ۰/۲ واحد میان استان‌های برخوردار و محروم، رتبه ۶۷

ایران در شاخص (EPI) و سهم اندک ۱.۲٪ انرژی‌های تجدیدپذیر در سبد برق (۱۴۰۲) نسبت به هدف‌گذاری ۱۰٪ تا افق ۱۴۱۰، بیانگر فاصله معنادار میان اهداف گفتمان رهبری و واقعیت‌های اجرایی است.

نتایج این پژوهش به روشنی نشان می‌دهد که علت اصلی این شکاف، کمبود منابع یا ضعف هدف‌گذاری نیست، بلکه ضعف در یکپارچگی سیاستی، عدم هم‌افزایی نهادی و ناکامی در نهادینه‌سازی ارزش‌های عدالت، خود اتکایی و اخلاق زیست‌محیطی در نظام اجرایی کشور و کم توجهی به فرمایش‌های مقام معظم رهبری است. به عبارت دیگر، تحقق توسعه پایدار در چارچوب گفتمان رهبری مستلزم آن است که این چهار محور اصلی نه به صورت شعار، بلکه به عنوان راهنمای سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و تخصیص منابع در تمام سطوح تصمیم‌گیری ملی به کار بسته شود. برآیند کلی یافته‌ها نشان می‌دهد که بازتعریف توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران بر اساس گفتمان رهبری، ضرورتی علمی، سیاستی و تمدنی است. این بازتعریف می‌تواند از طریق هم‌پیوند کردن عدالت اجتماعی با توسعه اقتصادی و زیست‌محیطی، تقویت تاب‌آوری اقتصادی در برابر تحریم‌ها و بحران‌های جهانی، شتاب‌بخشی به توسعه انرژی‌های پاک و تقویت نقش جوانان و نخبگان در اقتصاد دانش‌بنیان، زمینه ارتقای جایگاه ایران در شاخص‌های بین‌المللی و حرکت کشور به سوی تحقق الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت و تمدن نوین اسلامی را فراهم کند.

بخش کمی پژوهش با هدف اعتبارسنجی چارچوب مفهومی استخراج‌شده از گفتمان مقام معظم رهبری و بررسی همسویی آن با وضعیت واقعی توسعه در ایران انجام شد. برای این منظور از شاخص‌های معتبر جهانی و ملی در بازه ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳ استفاده شد. این شاخص‌ها عبارت‌اند از:

- شاخص توسعه انسانی (HDI) به عنوان سنج‌های جامع برای رفاه انسانی،
- شاخص عملکرد زیست‌محیطی (EPI) به عنوان معیاری برای کیفیت سیاست‌ها و وضعیت محیط‌زیست،
- شاخص‌های اقتصاد مقاومتی شامل سهم اقتصاد دانش‌بنیان و صادرات غیرنفتی،
- شاخص‌های مرتبط با پایداری انرژی شامل سهم انرژی‌های تجدیدپذیر،
- و شاخص سرمایه انسانی شامل نرخ مهاجرت نخبگان.

این داده‌ها از منابعی چون UNDP، Yale EPI، بانک جهانی، مرکز آمار ایران و معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری گردآوری و تحلیل تطبیقی آن‌ها با گفتمان توسعه پایدار رهبری انجام شد.

جدول ۱. زیر تغییرات شاخص‌های کلیدی توسعه پایدار در ایران طی دوره ۲۰۲۳-۲۰۱۰

شاخص	۲۰۱۰	۲۰۱۵	۲۰۲۰	۲۰۲۲	۲۰۲۳	تفسیر
شاخص توسعه انسانی	۰.۷۰۷	۰.۷۳۸	۰.۷۷۶	۰.۷۸۳	۰.۷۸۴	رشد پایدار و ارتقا به گروه کشورهای با توسعه انسانی بالا؛ اما تداوم شکاف توسعه منطقه‌ای تا ۰/۲ واحد
رتبه ایران در شاخص عملکرد زیست محیطی	۸۲	۷۹	۶۹	۶۷	۶۷	بهبود نسبی در برخی زیرشاخص‌ها اما تداوم بحران آب، فرسایش خاک و آلودگی هوا
سهم شرکت‌های دانش‌بنیان در GDP (%)	--	۱.۵	۳.۲	۳.۹	۴.۲	رشد محسوس سهم اقتصاد دانش‌بنیان؛ نشان‌های از تحقق نسبی رویکرد اقتصاد مقاومتی
رشد صادرات غیرنفتی (%)	--	۱۲٪	۲۵٪	۳۲٪	۳۵٪	گسترش صادرات غیرنفتی و کاهش نسبی وابستگی به نفت
سهم انرژی‌های تجدیدپذیر در برق (%)	۰.۶	۰.۸	۱	۱.۱	۱.۱	پیشرفت محدود؛ فاصله چشمگیر با هدف‌گذاری ۱۰٪ تا افق ۱۴۱۰
نرخ مهاجرت نخبگان (%)	۱.۸	۱.۲	۱.۵	۱.۳	۱.۳	کاهش تدریجی مهاجرت نخبگان؛ نیازمند تقویت انگیزه‌های ماندگاری

تحلیل شاخص‌ها در پرتو گفتمان مقام معظم رهبری

الف) شاخص توسعه انسانی (HDI)

ایران با ارتقای امتیاز HDI از ۰/۷۰۷ در سال ۲۰۱۰ به ۰/۷۸۳ در سال ۲۰۲۲ به جمع کشورهای با توسعه انسانی بالا پیوسته است. این بهبود عمدتاً ناشی از افزایش سطح آموزش عالی، بهبود امید به زندگی و ارتقای شاخص سلامت عمومی بوده است. با این حال، شکاف توسعه منطقه‌ای تا ۰/۲ واحد میان استان‌های برخوردار و محروم همچنان پابرجاست و مانعی جدی در مسیر تحقق عدالت اجتماعی به عنوان ستون اصلی گفتمان رهبری محسوب می‌شود. این امر نشان می‌دهد که به رغم ارتقای شاخص ملی، توزیع عادلانه فرصت‌های توسعه در کشور ناکافی بوده و نیازمند بازنگری سیاست‌های منطقه‌ای و تمرکز بر مناطق کم‌برخوردار است.

ب) شاخص عملکرد زیست‌محیطی (EPI)

رتبه ایران در شاخص عملکرد زیست‌محیطی طی دوره مورد بررسی از ۸۲ در سال ۲۰۱۰ به ۶۷ در سال ۲۰۲۲ بهبود یافته است. این بهبود عمدتاً در زمینه مدیریت پسماند و کیفیت هوا حاصل شده، اما بحران‌های اساسی از جمله کمبود آب، فرسایش خاک، تخریب منابع طبیعی و کاهش تنوع زیستی همچنان تهدیدی جدی برای پایداری کشور است. از دیدگاه گفتمان رهبری که حفاظت از محیط‌زیست را یک تکلیف دینی و اخلاقی می‌داند، این سطح از بهبود ناکافی است و مستلزم سرمایه‌گذاری گسترده، اصلاح الگوهای مصرف و توسعه فناوری‌های سبز است.

ج) اقتصاد مقاومتی

اقتصاد مقاومتی به عنوان دومین رکن گفتمان رهبری، در شاخص‌های اقتصاد دانش‌بنیان و صادرات غیرنفتی بازتاب یافته است.

- سهم شرکت‌های دانش‌بنیان در تولید ناخالص داخلی از ۱/۵٪ در سال ۱۳۹۲ به ۴/۲٪ در سال ۱۴۰۲ افزایش یافته است.

- صادرات غیرنفتی نیز طی دوره ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۳ ۳۵٪ رشد داشته و نشان‌دهنده حرکت تدریجی اقتصاد به سوی کاهش وابستگی به نفت و افزایش تاب‌آوری در برابر تحریم‌هاست.

با این حال، برای تحقق کامل اهداف اقتصاد مقاومتی، افزایش سرمایه‌گذاری فناورانه، بهبود محیط کسب‌وکار، کاهش موانع نهادی و توسعه زیرساخت‌های نوآوری ضروری است.

د) پایداری انرژی

یکی از مهم‌ترین شاخص‌های ناکامی در همسویی با گفتمان رهبری مربوط به پایداری انرژی است. رهبر انقلاب بارها بر ضرورت توسعه انرژی‌های تجدیدپذیر و کاهش وابستگی به سوخت‌های فسیلی تأکید کرده‌اند. با این وجود، سهم انرژی‌های تجدیدپذیر در سبد برق کشور در سال ۲۰۲۳ تنها ۱/۲٪ بوده است؛ در حالی که هدف‌گذاری ملی دستیابی به ۱۰٪ تا افق ۱۴۱۰ است. این فاصله چشمگیر نشان‌دهنده نیاز به تحول بنیادین در سیاست‌گذاری، سرمایه‌گذاری و فناوری‌های انرژی پاک است.

ه) سرمایه انسانی و مهاجرت نخبگان

سرمایه انسانی جوان به عنوان محور چهارم گفتمان رهبری، برای توسعه دانش‌بنیان حیاتی است. داده‌ها نشان می‌دهد نرخ مهاجرت نخبگان از ۱/۸٪ در سال ۱۳۹۵ به ۱/۳٪ در سال ۱۴۰۱ کاهش یافته است. این روند مثبت را می‌توان نتیجه اقدامات حمایتی و تأکید رهبری بر تقویت روحیه خودباوری و جهاد علمی دانست. با این حال، تثبیت و بهبود این روند مستلزم ارتقای محیط نهادی، ایجاد فرصت‌های شغلی پایدار، تقویت ارتباط صنعت و دانشگاه و افزایش سرمایه‌گذاری در حوزه نوآوری است. تحلیل داده‌های کمی بیانگر پیشرفت نسبی در برخی حوزه‌ها و تداوم شکاف جدی در حوزه‌های دیگر است:

- بهبود شاخص توسعه انسانی و رشد اقتصاد دانش‌بنیان نشانه‌ای از همسویی با گفتمان رهبری است.
- تداوم نابرابری منطقه‌ای، بحران‌های محیط‌زیستی و سهم اندک انرژی‌های تجدیدپذیر بیانگر فاصله معنادار میان اهداف ارزشی-سیاستی و عملکرد اجرایی است.

بر این اساس، برای تحقق اهداف الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت و بیانیه گام دوم انقلاب، ضروری است:

۱. سیاست‌های منطقه‌ای و عدالت‌محور تقویت و باز توزیع فرصت‌ها در مناطق محروم هدف‌گذاری شود.
 ۲. سرمایه‌گذاری فناورانه و توسعه اقتصاد دانش‌بنیان شتاب گیرد.
 ۳. سیاست‌های زیست‌محیطی و توسعه انرژی‌های پاک به یک اولویت ملی تبدیل شود.
 ۴. از ظرفیت جوانان و نخبگان برای تسریع در نوآوری و کاهش مهاجرت بهره‌برداری گردد.
- بخش کیفی این پژوهش با هدف کشف چارچوب مفهومی توسعه پایدار در گفتمان مقام رهبری و تبیین ابعاد ارزشی و راهبردی آن انجام شد. برای این منظور از روش تحلیل مضمون (Thematic Analysis) بر اساس الگوی شش مرحله‌ای براون و کلارک (2006) استفاده گردید.

❖ منابع داده شامل:

- ۵۳ سخنرانی و ۱۲ پیام کلیدی مقام معظم رهبری در فاصله ۱۳۶۸ تا ۱۴۰۲،
 - اسناد سیاستی مانند بیانیه گام دوم انقلاب (۱۳۹۷) سیاست‌های کلی نظام و اسناد توسعه ملی.
 - متون تفسیری و راهبردی مرتبط با عدالت اجتماعی، اقتصاد مقاومتی، محیط‌زیست و سرمایه انسانی.
- فرآیند تحلیل مضمون به صورت نمونه‌گیری هدفمند از متون و کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام شد. دو کدگذار مستقل در فرآیند تحلیل شرکت داشتند و میزان توافق میان آن‌ها با استفاده از شاخص Cohen's Kappa=0.82 سنجیده شد که نشان‌دهنده پایایی بالای نتایج است. اعتبار یافته‌ها نیز از طریق مثلث‌سازی داده‌ها، بازبینی توسط متخصصان و مرور همتایان علمی تضمین شد.

تحلیل مضمون منجر به شناسایی ۴ محور اصلی و ۱۸ مضمون فرعی شد. نتایج به صورت زیر در جدول (۲) ارائه می‌شود.

جدول ۲. مضامین کیفی توسعه پایدار در گفتمان مقام معظم رهبری

محور اصلی گفتمان رهبری	سهم از کل مضامین (%)	مضامین فرعی کلیدی
عدالت اجتماعی و منطقه‌ای	۳۷	عدالت به عنوان روح انقلاب و محور توسعه، عدالت نسلی در بهره‌برداری از منابع طبیعی، رفع نابرابری منطقه‌ای، توزیع عادلانه فرصت‌ها، توانمندسازی اقشار محروم، انسجام ملی
اقتصاد مقاومتی و استقلال ملی	۲۹	کاهش وابستگی به نفت، حمایت از تولید ملی، تقویت اقتصاد دانش‌بنیان، توسعه صادرات غیرنفتی، افزایش تاب‌آوری در برابر تحریم‌ها، بهبود زیرساخت‌های فناورانه
حفاظت از محیط زیست به عنوان تکلیف شرعی و اخلاقی	۲۱	مدیریت پایدار منابع آب و خاک، مقابله با فرسایش خاک و بیابان‌زایی، کاهش آلودگی هوا، توسعه انرژی‌های تجدیدپذیر، اصلاح الگوی مصرف، سازگاری با تغییرات اقلیمی
فرهنگ‌سازی ملی و تقویت سرمایه انسانی جوان	۱۳	خودباوری جوانان، جلوگیری از مهاجرت نخبگان، ارتقای سرمایه اجتماعی، بهبود اخلاق حرفه‌ای، اصلاح الگوهای مصرف، ارتقای روحیه جهادی و بهره‌وری نیروی کار

تحلیل تفصیلی مضامین کیفی توسعه پایدار در گفتمان مقام معظم رهبری

الف) عدالت اجتماعی و منطقه‌ای

- این محور با ۳۷٪ از کل مضامین، روح توسعه پایدار در گفتمان رهبری محسوب می‌شود. رهبر انقلاب بارها تأکید کرده‌اند که پیشرفت بدون عدالت نه مشروعیت دارد و نه پایداری. عدالت در این گفتمان صرفاً به معنای باز توزیع درآمد نیست بلکه شامل:
- برابری در دسترسی به فرصت‌های آموزش، سلامت و اشتغال،
 - رفع شکاف‌های منطقه‌ای توسعه،
 - عدالت نسلی در بهره‌برداری از منابع طبیعی برای حفظ حقوق نسل‌های آینده.
- این نگاه با نظریه قابلیت‌های انسانی آمارتیا سن (۱۹۹۹) همخوانی دارد اما بُعد معنوی و دینی عدالت را نیز برجسته می‌سازد و به آن هویت و معنای متفاوتی می‌دهد.

ب) اقتصاد مقاومتی و استقلال ملی

با سهم ۲۹٪ از کل مضامین، دومین محور گفتمان رهبری است. این رویکرد با هدف کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد ملی در برابر تحریم‌ها و تکانه‌های جهانی، بر:

- کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی،
- تقویت تولید داخلی و توسعه صادرات غیرنفتی،
- سرمایه‌گذاری در دانش و فناوری،
- افزایش تاب‌آوری و خوداتکایی ملی تأکید دارد.

رهبری بارها اقتصاد مقاومتی را به عنوان پایه استقلال سیاسی و عزت ملی معرفی کرده و تحقق آن را لازمه پایداری توسعه دانسته‌اند.

ج) حفاظت از محیط زیست به عنوان تکلیف شرعی و اخلاقی

این محور با سهم ۲۱٪ از کل مضامین جایگاهی ویژه در گفتمان توسعه پایدار رهبری دارد. رهبر انقلاب حفاظت از محیط زیست را نه صرفاً یک ضرورت فنی بلکه یک وظیفه دینی و اخلاقی و امانت الهی دانسته‌اند. ایشان به طور خاص بر:

- مدیریت پایدار منابع آب و خاک،
 - اصلاح الگوی مصرف انرژی و آب،
 - گسترش انرژی‌های تجدیدپذیر،
 - مقابله با فرسایش خاک و تغییرات اقلیمی تأکید کرده‌اند.
- این نگاه، توسعه پایدار را از رویکرد صرفاً اقتصادی به چارچوبی اخلاق محور و بین‌نسلی ارتقا می‌دهد.

د) فرهنگ‌سازی ملی و تقویت سرمایه انسانی جوان

این محور با ۱۳٪ از کل مضامین، عامل پیشران تحقق سه محور دیگر است. رهبر انقلاب بارها جوانان را نیروی محرک توسعه و پیشرفت کشور دانسته و بر:

- خودباوری جوانان،
- تقویت روحیه جهادی و اخلاق حرفه‌ای،
- پیشگیری از مهاجرت نخبگان،
- افزایش بهره‌وری سرمایه انسانی و سرمایه اجتماعی تأکید کرده‌اند.

بیانیه گام دوم انقلاب (۱۳۹۷) نیز بر نقش جوانان در تحقق تمدن نوین اسلامی و پیشبرد توسعه دانش‌بنیان تأکید دارد.

پژوهش حاضر نخستین مطالعه‌ای است که با روش فراتحلیل اسناد و تحلیل مضمون نظام‌مند، ابعاد گفتمان توسعه پایدار رهبری را به صورت داده‌محور تبیین می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که برخلاف الگوهای متعارف توسعه پایدار که غالباً سه بُعدی (اقتصادی-اجتماعی-زیست‌محیطی) هستند، گفتمان رهبری توسعه پایدار را بر پایه چهار ستون عدالت، استقلال اقتصادی، اخلاق زیست‌محیطی و فرهنگ‌سازی جوان‌محور بازتعریف می‌کند. این چارچوب، پایداری توسعه را نه صرفاً در رشد اقتصادی بلکه در تحقق عدالت اجتماعی و هم‌پیوندی آن با اقتصاد مقاومتی و حفاظت محیط‌زیست می‌بیند. یافته‌های کیفی پژوهش می‌تواند به عنوان مبنای نظری و ارزشی سیاست‌گذاری توسعه در ایران و هم‌راستاسازی آن با اسناد بین‌المللی مانند اهداف توسعه پایدار (SDGs) اما با هویت بومی-اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

یافته‌های کیفی نشان می‌دهد که گفتمان توسعه پایدار در اندیشه رهبری دارای هویتی اصیل، انقلابی و بومی است که از چارچوب‌های جهانی فراتر رفته و توسعه را به عنوان حرکتی تمدنی و اخلاقی می‌نگرد. این گفتمان بر هم‌پیوندی عدالت اجتماعی، اقتصاد مقاومتی، حفاظت از محیط‌زیست و فرهنگ‌سازی جوان‌محور تأکید دارد و می‌تواند مبنای بازتعریف سیاست‌های توسعه ملی در دهه‌های آینده قرار گیرد. تحلیل کیفی تأکید می‌کند که بدون تحول فرهنگی و عدالت‌محوری، توسعه اقتصادی و محیط زیستی پایدار نخواهد بود. از این رو، نهادینه‌سازی این چهار محور در برنامه‌ریزی ملی، شرط لازم برای تحقق الگوی ایرانی-اسلامی پیشرفت و حرکت به سوی تمدن نوین اسلامی است.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که بازتعریف توسعه پایدار در جمهوری اسلامی ایران بر پایه گفتمان و رهنمودهای مقام معظم رهبری، چارچوبی چهارستونی و بومی-تمدنی را ترسیم می‌کند که از مدل‌های متعارف جهانی فراتر می‌رود. این چهار ستون شامل عدالت اجتماعی و منطقه‌ای، اقتصاد مقاومتی و استقلال ملی، حفاظت از محیط زیست به عنوان تکلیف شرعی و اخلاقی، و فرهنگ‌سازی ملی و تقویت سرمایه انسانی جوان است. بررسی داده‌های کمی در بازه ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳ نشان داد که ایران در برخی حوزه‌ها مانند بهبود شاخص توسعه انسانی (HDI) و رشد اقتصاد دانش‌بنیان همسو با این گفتمان حرکت کرده است، اما در برخی ابعاد همچون کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای، پایداری زیست‌محیطی و سهم انرژی‌های تجدیدپذیر با شکاف قابل توجهی روبه‌روست (8, 9, 16).

یافته‌های کیفی پژوهش نشان دادند که عدالت اجتماعی و منطقه‌ای با سهم ۳۷ درصدی از کل مضامین، هسته مرکزی گفتمان توسعه پایدار رهبر معظم انقلاب است. این تأکید با داده‌های رسمی همخوانی دارد، زیرا با وجود ارتقای شاخص توسعه انسانی از ۰۰۷۰۷ در سال ۲۰۱۰ به ۰۰۷۸۳ در ۲۰۲۲، شکاف توسعه میان استان‌های برخوردار و محروم تا ۰۰۲ واحد پایدار مانده است (12, 13). این نتیجه بیانگر آن است که ارتقای سطح کلی توسعه انسانی بدون سیاست‌های هدفمند عدالت‌محور نمی‌تواند منجر به انسجام

سرزمینی و برابری فرصت‌ها شود. یافته‌های ما با نتایج مطالعات پیشین درباره ناکارآمدی رویکردهای صرفاً کمی و رشد محور در تحقق عدالت اجتماعی همسو است (3, 4). از منظر نظری نیز همخوانی این نتایج با رویکرد «قابلیت‌های انسانی» سن قابل توجه است؛ چراکه توسعه تنها زمانی پایدار می‌شود که با توزیع برابر فرصت‌های آموزش، سلامت و رفاه اجتماعی همراه باشد (5). همچنین بررسی‌های داخلی حاکی از آن است که عدالت اجتماعی در ایران نیازمند نهادینه‌سازی در سطح سیاست‌های منطقه‌ای و بازتوزیع هوشمندانه منابع است (18).

یافته‌ها نشان داد که اقتصاد مقاومتی دومین ستون بنیادین گفتمان رهبری با سهم ۲۹ درصد از مضامین است و داده‌های کمی نیز رشد محسوس سهم اقتصاد دانش‌بنیان از ۱۰۵ درصد در سال ۱۳۹۲ به ۴۰۲ درصد در سال ۱۴۰۲ را نشان می‌دهد (11, 21). همچنین صادرات غیرنفتی طی این دوره ۳۵ درصد رشد داشته است که بیانگر حرکت تدریجی اقتصاد ملی به سوی کاهش وابستگی به نفت و افزایش تاب‌آوری در برابر تحریم‌هاست. این یافته با تأکیدات نظریه اقتصاد مقاومتی همخوانی دارد که توسعه پایدار در شرایط فشارهای خارجی را در گرو تقویت تولید ملی، نوآوری فناورانه و خوداتکایی اقتصادی می‌داند (20). همچنین نتایج ما با مطالعاتی که بر اهمیت صنایع دانش‌بنیان در افزایش تاب‌آوری اقتصادی و توسعه پایدار تأکید دارند همسو است (22). با وجود این پیشرفت‌ها، داده‌ها نشان می‌دهد که تحقق کامل اهداف اقتصاد مقاومتی با موانع نهادی، ضعف محیط کسب‌وکار و کمبود سرمایه‌گذاری فناورانه مواجه است (10). از این رو، این پژوهش بر ضرورت همسویی سیاست‌های صنعتی، مالی و علمی با گفتمان اقتصاد مقاومتی تأکید می‌کند تا مسیر توسعه پایدار ایران تقویت شود.

نتایج تحقیق نشان داد که حفاظت از محیط زیست با سهم ۲۱ درصدی در گفتمان رهبری جایگاه ویژه‌ای دارد و به عنوان تکلیف اخلاقی و دینی مورد تأکید است. با این حال، وضعیت شاخص عملکرد زیست‌محیطی (EPI) ایران همچنان نشان از فاصله با اهداف پایداری دارد و در سال ۲۰۲۲ در رتبه ۶۷ قرار داشته است (16). همچنین سهم انرژی‌های تجدیدپذیر در سبد برق کشور تنها ۱۰۲ درصد است، در حالی که هدف‌گذاری ملی دستیابی به ۱۰ درصد تا افق ۱۴۱۰ است (12). این یافته‌ها با هشدارهای بین‌المللی درباره بحران آب و فرسایش خاک در ایران همخوانی دارد (14, 15). نتایج ما همچنین با دیدگاه‌هایی که بر لزوم اخلاق‌محوری در سیاست‌های محیط زیستی تأکید می‌کنند سازگار است (6, 23). روشن است که تحقق اهداف زیست‌محیطی گفتمان رهبری مستلزم تغییر الگوی مصرف، سرمایه‌گذاری در فناوری‌های سبز و اجرای سیاست‌های الزام‌آور در سطح ملی است.

داده‌های پژوهش نشان داد که فرهنگ‌سازی ملی و سرمایه‌گذاری جوان ۱۳ درصد از مضامین گفتمان توسعه پایدار را تشکیل می‌دهد. این نتیجه با کاهش نسبی نرخ مهاجرت نخبگان از ۱۰۸ درصد در سال ۱۳۹۵ به ۱۰۳ درصد در سال ۱۴۰۱ هم‌خوان است (13). تقویت انگیزه ماندگاری نخبگان، توسعه نوآوری و ارتقای سرمایه اجتماعی از طریق فرهنگ‌سازی و خودباوری ملی با توصیه‌های رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب همسوست (19). یافته‌ها همچنین با سیاست‌های کلان علمی و فناورانه کشور که در اسناد شورای عالی انقلاب فرهنگی تدوین شده است، هم‌راستایی دارد (24). این نتایج نشان می‌دهد که رویکرد فرهنگی در توسعه پایدار نه یک بعد

تکمیلی، بلکه پیشران سایر ابعاد به‌ویژه عدالت اجتماعی و اقتصاد مقاومتی است و غفلت از آن می‌تواند دستاوردهای اقتصادی و زیست‌محیطی را بی‌اثر کند.

برآیند نتایج این تحقیق حاکی از آن است که مدل توسعه پایدار بر اساس گفتمان رهبری ضمن هم‌پوشانی نسبی با اهداف جهانی توسعه پایدار سازمان ملل (2) (SDGs)، بر ابعاد عدالت اجتماعی و استقلال اقتصادی و فرهنگی تأکید ویژه دارد. این یافته با انتقادات نظری موجود نسبت به جهانی‌سازی مدل‌های توسعه پایدار و ضرورت بومی‌سازی آن در کشورهای غیرغربی همسوست (3, 4, 6). استفاده از داده‌های کمی جهانی و ملی مانند گزارش توسعه انسانی (9) و شاخص‌های بانک جهانی (11) نیز کمک کرد تا شکاف میان ارزش‌های بومی و معیارهای بین‌المللی شناسایی و تحلیل شود. این رویکرد می‌تواند الگویی برای سایر کشورهای اسلامی و در حال توسعه فراهم آورد که نیازمند پیوند دادن اهداف جهانی با ظرفیت‌های فرهنگی و تمدنی خود هستند.

این پژوهش اگرچه با ترکیب تحلیل کیفی و کمی سعی در ارائه تصویری جامع از بازتعریف توسعه پایدار در ایران داشت، اما با محدودیت‌هایی نیز مواجه بود. نخست، منابع کیفی پژوهش محدود به بیانات و اسناد رسمی رهبر معظم انقلاب و اسناد بالادستی کشور بود؛ این در حالی است که تحلیل دیدگاه‌های سایر نهادهای راهبردی و اندیشمندان داخلی می‌توانست غنای بیشتری ایجاد کند. دوم، داده‌های کمی مورد استفاده عمدتاً مبتنی بر شاخص‌های کلان ملی و بین‌المللی بود و به دلیل فقدان داده‌های دقیق استانی و شهری در برخی حوزه‌ها، امکان تحلیل عمیق‌تر منطقه‌ای وجود نداشت. سوم، تمرکز مطالعه بر بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳ ممکن است برخی روندهای بلندمدت‌تر در حوزه عدالت اجتماعی و زیست‌محیطی را نادیده گرفته باشد.

پژوهش‌های آینده می‌توانند با گسترش دامنه داده‌های کیفی به تحلیل دیدگاه‌های سایر مراجع فکری و اجتماعی و همچنین بررسی محتوای رسانه‌ها و افکار عمومی درباره توسعه پایدار پردازند. استفاده از روش‌های کمی پیشرفته‌تر مانند مدل‌سازی معادلات ساختاری برای تحلیل روابط میان ابعاد عدالت، اقتصاد مقاومتی و پایداری محیط‌زیستی نیز توصیه می‌شود. همچنین مطالعات آینده می‌توانند با تمرکز بر داده‌های خرد و منطقه‌ای، تفاوت‌های جغرافیایی و اجتماعی در میزان تحقق شاخص‌های توسعه پایدار را بررسی کنند. علاوه بر این، تحلیل تطبیقی میان مدل بومی ایران و الگوهای کشورهای اسلامی یا غیرغربی دیگر می‌تواند به اعتبارسنجی و غنی‌سازی چارچوب ارائه‌شده کمک کند.

نتایج این تحقیق حاکی از آن است که سیاست‌گذاران باید توسعه پایدار را از سطح فنی و اقتصادی به سطحی تمدنی و عدالت‌محور ارتقا دهند. نخست، لازم است نظام ارزیابی عدالت توسعه‌ای در سطح ملی طراحی و اجرا شود تا تخصیص منابع و فرصت‌ها به‌ویژه در استان‌های محروم به‌طور دقیق و مستمر پایش گردد. دوم، تسریع سرمایه‌گذاری فناورانه و افزایش سهم اقتصاد دانش‌بنیان می‌تواند تاب‌آوری اقتصاد ملی را در برابر تحریم‌ها تقویت کند. سوم، سیاست‌های الزام‌آور و مشوق‌های قوی برای گسترش انرژی‌های تجدیدپذیر و حفاظت از محیط زیست باید در دستور کار قرار گیرد. چهارم، ارتقای محیط نهادی و اجتماعی برای حفظ و بازگرداندن نخبگان، و همچنین سرمایه‌گذاری در آموزش مهارت‌محور برای جوانان، عامل کلیدی در تحقق سایر ابعاد توسعه پایدار است. نهایتاً،

ایجاد ساختارهای هماهنگ‌کننده بین‌نهادی، مانند شورای عالی توسعه پایدار بومی-اسلامی، می‌تواند هم‌افزایی سیاستی و انسجام راهبردی کشور را تقویت کند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاق

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

منابع

1. Commission on Development. Our Common Future. Oxford: Oxford University Press; 1987.
2. Assembly UNG. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (SDGs). New York: United Nations, 2015.
3. Hopwood B, Mellor M, O'Brien G. Sustainable development: Mapping different approaches. Sustainable Development. 2005;13(1):38-52. doi: 10.1002/sd.244.
4. Sachs JD. The Age of Sustainable Development. New York: Columbia University Press; 2015.
5. Sen A. Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press; 1999.
6. Sardar Z. Islamic perspectives on sustainability and justice: A civilizational approach. Journal of Islamic Ethics. 2024;9(2):115-38.
7. Preservation Oot, Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. Statements and Decrees of the Supreme Leader Ayatollah Khamenei. 1989.
8. Iran UNPD. National Human Development Report of Iran. Tehran: UNDP Country Office, 2022.
9. United Nations Development Programme. Human Development Report 2023: Uncertain Times, Unsettled Lives - Shaping our Future in a Transforming World. New York: UNDP, 2023.
10. World Bank. Country Economic Memorandum for Iran. Washington, D.C.: The World Bank, 2022.
11. World Bank. World Development Indicators. 2023.
12. National Planning and Budget Organization. Annual Reports on Iran's Regional Development. Tehran: Development Research Center; 2023.
13. Statistical Centre of Iran. Provincial Demographic, Education, and Human Development Indicators. Tehran: Planning and Programs Deputy; 2023.

14. Agriculture Organization of the United Nations. Land and Water Resources in Iran: Challenges and Opportunities. Rome: FAO, 2021.
15. IPCC Intergovernmental Panel on Climate Change. Sixth Assessment Report (AR6): Climate Change Impacts and Adaptation. Geneva: IPCC, 2023.
16. Yale Center for Environmental Law and Policy. 2022 Environmental Performance Index (EPI) Report. New Haven: Yale University, 2022.
17. Heydari A. Sustainable Development from the Perspective of the Supreme Leader. Tehran: Nikayesh Publishing; 2025.
18. Mousavi M. Social Justice and Development Sustainability in Iran: An Analysis of Trends and Challenges. Iranian Economic Research Quarterly. 2022;27(3):55-80.
19. Preservation Oot, Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. The Second Step of the Islamic Revolution Statement. Tehran 2019.
20. Ahmadi F. Resistance and Knowledge-Based Economy within the Framework of the Iranian-Islamic Model of Progress. Iranian Economic Research Journal. 2021;15(2):7-25.
21. Vice-Presidency for Science and Technology. Report on Knowledge-Based Companies and National Innovation. Tehran: Technology Headquarters Secretariat; 2023.
22. Heydari A, Bakhtar S. Analyzing the regional development of Kurdish border cities of Iran using sustainable urban development indices (study area: Kurdistan province). GeoJournal of Tourism and Geosites. 2018;23(3):797-807. doi: 10.30892/gtg.23315-329.
23. Naderi S. Environment and Intergenerational Justice in Iran. Quarterly Journal of Public Policy. 2020;11(4):92-115.
24. Supreme Council of the Cultural Revolution. Comprehensive Scientific and Technological Document of the Islamic Republic of Iran. Tehran: Council Secretariat; 2021.
25. Brown V, Clarke V. Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology. 2006;3(2):77-101. doi: 10.1191/1478088706qp063oa.